

HOOFDSTUK 2

OPKOMST EN PRILLE ONTWIKKELINGVAN DE ANARCHISTISCHE BEWEGING

Op het ogenblik dat Proudhon zijn geschriften de wereld instuurde, was er nog helemaal geen sprake van een echte anarchistische beweging. (1) Het was pas met de vorming in 1864 van de eerste Internationale (2) en de conflicten binnen haar schoot tussen zogenoemde autoritair en anti-autoritair, dat we kunnen spreken van de opkomst van de eerste anarchistische groepen. We moeten er bovendien onmiddellijk aan toevoegen dat, ofschoon deze 'anti-autoritair' volledig in de anarchistische lijn dachten, ze er in het begin voor terugschrokken zich de anarchistische titel toe te meten. (3)

1. HET MUTUELLISME DELFT HET ONDERSPIT BINNEN DE EERSTE INTERNATIONALE 1864 - 1868

In de eerste vier levensjaren van de Internationale vinden we autoritair en anti-autoritair nog brederlijk verenigd in een gemeenschappelijke strijd tegen de proudhoniaans geïnspireerde mutuellistische strekking binnen de Internationale.

- (1) J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 14, verstaat onder beweging : "l'action collective ou individuelle d'êtres qu'une idéologie déterminée a conduite à se grouper sous les formes les plus variées...".
- (2) Eerste Internationale (1864-1876), of Internationale Arbeiders-Associatie (-Vereniging); beoogde volgens internationalistisch principe het tot stand brengen van internationale eenheid onder de arbeiders (-verenigingen); naast de jaarlijkse congressen beschikte de Associatie over een permanente algemene raad te London, die instond voor de informatieuitwisseling tussen de secties, dringende verklaringen n.a.v. politieke problemen, ondersteuning van stakingen; A.-P. LENTIN, art. Internationalisme, - E.U., dl. IX, p. 27.
- (3) J. MAITRON, ibid.; cfr. supra, p. 4-5.

Het mutuellisme (1), dat vooral in Frankrijk en België aanhang vond, had de beginnende Internationale in belangrijke mate beïnvloed, maar werd met de jaren meer en meer in het defensief verdrongen. Definitief breekpunt werd de kwestie van het privé-bezit door de mutuellisten verdedigd, die daarin fel aangevalen werden door de collectivisten. Tot deze laatste mogen wij zowel de latere anti-autoritairen, als autoritairen rekenen. Beide groepen bekleemtoonden voor de maatschappij, de noodzakelijkheid, de grond terug in collectief bezit te brengen. Op het Brussels congres van 1863 moest het mutuellisme definitief de duimen leggen, de notie van de individuele eigendom werd verworpen, de collectivisering, men zou het ook een vorm van communisme kunnen noemen, werd naar voren geschoven. (2)

- (1) Mutuellisme, proudhoniaans systeem dat er naar streefde de autonomie van het individu binnen het kader van de bestaande sociaal-economische orde te verdedigen, meer bepaald door de verdrukkende invloed die uitging van het kapitaal, uit het sociaal-economisch leven te bannen; met die bedoeling voorzag het mutuellisme in de afschaffing van het loon en de vervanging van het geld door kredietbons uitgedrukt in produkten, waarvan de waarde bepaald werd door het aantal arbeidsuren dat ze vertegenwoordigden; bovendien moest alles wat met krediet, lenen, e.d. te maken had uit de greep van de kapitalistische banken - deze banken gingen d.m.v. reuzeintresten aan de haal met het leeuwenandeel van de arbeid - gehaald worden door de oprichting vanwege de voortbrengers van zog. 'sociétés mutuelles', letterlijk onderlinge of wederkerige maatschappijen, waarvan het kapitaal gevormd werd door de aandelen van de klanten; deze maatschappijen zouden dan krediet verlenen tegen interesten die beperkt zouden blijven tot het hoogstnodige (0,25 à 0,50%) om de administratieve kosten te dekken; dankzij dit systeem, aldus Proudhon, zou overgegaan kunnen worden tot de 'liquidation sociale', d.w.z. het terugkopen van gronden door de boeren en het vervangen van ondernemers door arbeidersmaatschappijen, zonder dat men tot een gewelddadige onteigening diende over te gaan; de door Proudhon in 1848 opgerichte, maar vrij vlug verboden, Banque du peuple was een poging in die richting; niettemin zou het mutuellisme met zijn ruil- en kredietsysteem een belangrijke inspiratiebron blijken te zijn bij de oprichting van coöperatieven en onderlinge hulpkassen; H. ARVON, art.cit., p. 990.
- (2) ID., o.c., p. 98-100; M. OUKHOW, Het anarchisme in België, - F. BOENDERS e.a., o.c., p. 157-161; J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 42-55; M. NETTLAU, Geschiede der Anarchie, dl. II : Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin. Seine historische Entwicklung in den Jahren 1859-1880, Glashutten, 1972, p. 80-88, 105-106; G. WOODCOCK, o.c., p. 225-227; cfr. ook G. COLE, A history of socialist thought, dl. II :
- .../...

2. HET ANTI-MUTUELLISTISCH KAMP WORDT ONHERROEPELIJK VERDEELD :
BAKOENIN-GEZINDE COLLECTIVISTEN VERSUS MARXISTEN 1868-1872

Het 'communistic' kamp bleek echter allesbehalve homogeen te zijn. Eenmaal de gemeenschappelijke vijand verslagen, kwamen de grote interne tegenstellingen vlug aan de oppervlakte. Een nieuwe anarchistische strekking, met ondermeer de Zwitser James Guillaume (1) en de Belg César de Paepe (2), ging zich afzetten tegen wat ze noemde het 'autoritair communisme' van Marx en zijn - voornamelijke Duitse - achterban. In Bakoenin, die in 1868 aansloot bij de Internationale en die een grote invloed had op de toenmalige arbeidersbeweging in Spanje, Italië en ook Zwitserland, vond de anti-autoritaire lijn een onverhoopt kopman.

Het principe van het collectief grondbezit stelden de anti-autoritaireren niet in vraag. Met klem echter verdedigden ze hun federalistische beginselen inzake de organisatie van de Internationale tegen de centralistische neigingen van de marxisten : de Internationale diende een vrije federatie van vrije verenigingen te zijn. Niet minder heftig waren de anti-autoritaireren in hun veroordeling van het communisme à la Marx, dat naar hun mening door de nationalisering van de grond alle maatschappelijke krachten wilde concentreren in handen van de staat, terwijl

.../...Marxism and anarchism, London, 1957, p. 88-103; 174-212; 213-236.

- (1) J. Guillaume (1844-1916), één van de grote mannen van de Bakoeningezinde fractie binnen de eerste Internationale, kopman ook van de Fédération jurassienne, die één van de belangrijkste secties van de anti-autoritair Internationale was; zijn L'Internationale. Documents et souvenirs. (1905-1910) is een zeer belangrijke (pro-anarchistische) bron voor de geschiedenis van de eerste Internationale; J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 80, 42-108.
- (2) C. de Paepe (1842-1890), Belgisch socialistisch voorman, was verscheidene malen vertegenwoordiger voor België en ook Nederland bij de eerste Internationale; evolueerde van proudhonisme over anti-autoritair collectivisme naar sociaal-democratische overtuiging; stichter in 1877 van de Brabantse Socialistische Partij, die zich zou aansluiten bij de oprichting van de Belgische Socialistische Partij in '79; medestichter van de Belgische Werkliedenpartij in 1885; Collectie M. OUKOW, art. Paepe, César de, - E.V.B., dl. II, p. 1170-1171.

zij juist de totale vernietiging van die staat voor ogen hadden, de opbouw van de maatschappij van onder naar boven door middel van de vrije vereniging. Bakoenin en zijn aanhangers noemden zich bij voorkeur collectivisten. Met deze titel wilden ze in tegenstelling met het autoritair communisme een niet-autoritair, federalistisch, anti-etatistisch of anarchistisch communisme aanduiden. Voor alles was de bedoeling hun anti-autoritaire ingesteldheid te benadrukken; ze wilden zelfs niet eens trachten vooraf de vorm te bepalen die de consumptie zou aannemen binnen een maatschappij waar alles zou onteigend zijn.

Binnen de Internationale was de wagen nu voorgoed aan het rollen. Twee doctrines - aan de éne kant de marxisten, de sociaal-democraten, de communisten, de autoritaireren of hoe men ze noemen wil, aan de andere kant de anarchisten, de anti-autoritairere collectivisten -, en bovendien twee nagenoeg totaal tegengestelde persoonlijkheden stonden met getrokken messen tegenover elkaar. De langdurige strijd tussen de twee hoofdstromingen binnen de socialistische familie had een aanvang genomen. (1)

Het conflict zelf spitste zich aanvankelijk toe op de kandidatuur voor toetreding tot de Internationale van de Alliance Internationale de la démocratie socialiste, een door Bakoenin kersvers opgerichte geheime sociëteit met internationale vertakkingen in Frankrijk, Spanje en Italië. In 1868 stootte Bakoenin, die zelf in dat jaar als lid van de centrale sectie van Genève ten persoonlijke titel aan de Internationale verbonden was, echter op de weigering van de algemene raad, om de Alliance als internationale organisatie binnen de rangen van de Internationale op te nemen. De algemene raad te London meende echter wel dat de verschillende afdelingen van de Alliance secties van de Internationale konden worden. In 1869 werd de Geneefse afdeling van de Alliance dan ook unaniem aanvaard binnen de Internationale, maar onmiddellijk daarop opnieuw geweigers door het Geneefse centraal comité van de Fédération romande. De kwestie bleef,

(1) ID., Het anarchisme in België, - F. BOENDERS, o.c., p. 161-164; H. ARVON, o.c., p. 100-101; R. DE JONG, art.cit., p. 22-24; A. LEHNING, art.cit., p. 34-38; J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 14-15; M. NETTLAU, o.c., dl. II, p. 109-124; G. WOODCOCK, o.c., p. 227-229; cfr. supra, p. 6-8.

mede onder invloed van de tragische Commune-ervaring (1), hangend tot in 1871, toen een congres te London zijn goedkeuring hechtte aan de oprichting van een Bakoenin-gezinde Jura-federatie, de Fédération Jurassienne. (2)

Maar daarmee was de kous helemaal niet af, integendeel, de tegenstellingen namen in alle hevigheid toe. Intussen hadden de posities binnen de Internationale een niet onaanzienlijke wijziging ondergaan. Op het congres te Bazel in 1869 was de meerderheid nog in handen van de anti-autoritaire collectivisten. Op het vijfde congres te Den Haag in 1872 daarentegen, was de situatie omgeslagen in het nadeel van de Bakoenin-aanhang. Dit congres zou de geschiedenis ingaan als het congres van de grote scheuring binnen de socialistische familie tussen autoritairen en anti-autoritairen, later respectievelijk marxisten en anarchisten genoemd. De pro-Marx meerderheid ging er inderdaad over tot de royerering van Bakoenin en Guillaume, de grote inspirator van de Jura-federatie. Terzelfdertijd werd ook besloten de zetel van de Internationale over te brengen naar New-York, waar deze in 1876, ver verwijderd van haar voedingsbodem, in alle stilte haar laatste adem uitblies. (3)

-
- (1) Commune (18/3/1871 - 28/5/1871), gemeentelijk revolutionair bewind te Parijs, dat ontstond uit de ontevredenheid van de Parijse bevolking met de voorlopige Franse kapitulatie-regering na de door de Frans-Duitse oorlog bespoedigde ineenstorting van het tweede Keizerrijk in 1870; na de uitdrijving van de regering naar Versailles op 18/3 nam het centraal comité van de Nationale Garde, d.i. een Parijs vrijwilligerskorps, de macht over en delegeerde deze op haar beurt via verkiezingen naar de zog. 'commune' of gemeenteraad; itgeroepen werd de gemeentelijke autonomie, op basis waarvan de de staat federaal diende opgebouwd, scheiding tussen kerk en staat, onderschikking van het leger aan de Garde; ondanks het invoeren van diverse vooruitstrevende maatregelen, kan de commune niet socialistisch genoemd worden, de arbeiders waren er in de minderheid, evenals de socialisten; de Internationale volgde slechts schoorvoetend; niettemin betekende de bloedige onderdrukking van de commune en de daarop volgende repressie een zware klap voor de arbeidersbeweging; E. THOMAS, art. Commune, - E.U., dl. IV, p. 759-763.
- (2) J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 48-49, 56-64; M. NETTLAU, o.c., dl. II, p. 171-191.
- (3) ID., o.c., dl. II, p. 192-205; H. ARVON, o.c., p. 101; J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 64-66, 69-71; M. OUKHOW, ibid., G. WOODCOCK, ibid.

3. OPRICHTING VAN DE ANTI-AUTORITAIRE INTERNATIONALE VAN ST-IMIERS 1873-1877

De anti-autoritaireren bleven na Den Haag niet bij de marxistische pakken zitten. Nog in hetzelfde jaar kwamen ze bijeen in een internationaal congres te St-Imiers, een klein plaatsje in de Zwitserse Jura. Ze legden er de eerste steen van een op te richten nieuwe, dit keer anti-autoritaire, internationale, die het jaar daarop, in 1873, definitief het daglicht zou zien op het internationaal anti-autoritair congres te Genève. Door dit Geneefse congres, dat zichzelf als de enige erfgenaam van de Internationale aanzag en zich dan ook de titel van 6e algemeen congres van de Internationale Arbeidersvereniging toemat, werd besloten de algemene raad, toch niets anders meer dan een instrument in handen van de marxisten, af te schaffen, de federaties totale autonomie te verlenen, alsook het federaal bureau van de Internationale en de voorbereiding van het jaarlijks congres elk jaar door een andere regionale federatie te laten waarnemen.

Als ruggegraat kon de nieuwe Internationale steunen op de federaties die zich in Den Haag verzet hadden tegen de uitwijzing van Bakoenin en Guillaume : de Jura-federatie, de Italiaanse federatie, de Belgische, Engelse, Amerikaanse en Nederlandse federaties, evenals de Spaanse federatie. De betekenis van de 'anarchistische' Internationale mag niet onderschat worden : juist in die tijd ontwikkelden zich de anarchistische bewegingen in diverse, vooral Latijnse, landen. Bijzonder de Jura-federatie, de Spaanse (1) en de Italiaanse federaties waren erg actief.

Maar ook deze Internationale was geen lang leven beschoren. Rond 1877, met het algemeen socialistisch congres te Gent, ging

(1) Waar het anarchisme in andere landen na de 1e wereldoorlog definitief bergaf ging, was dit geenszins het geval in Spanje en dan vooral in Catalonië, waar de beweging een ongeken- de groei kende; men schat het aantal leden van de libertaire vakbond, de Confederación Nacional de Trabajo, op ca 1 miljoen; de beweging was bijzonder actief in de burgeroorlog om daarna nagenoeg volledig uitgeroeid te worden; J. MAITRON en R. PARIS, art. Anarchistes (mouvements), - E.U., dl. I, p. 994-995.

de Belgische federatie de sociaal-democratische toer op (1) en in 1878 verloor de Jura-federatie haar grote inspirator, in de figuur van J. Guillaume, die naar Parijs uitweek. Bovendien moest de Spaanse federatie, zonder twijfel de sterkste van alle federaties - men schat haar aantal leden in die tijd op 50.000 -, reeds in 1874 in de clandestiniteit onderduiken; deze federatie zou verboden blijven tot 1881. In 1877 ging te Verviers het 9e congres van de anti-autoritaire Internationale door. Het zou geen verlengstuk meer krijgen.(2)

4. ANARCHISTISCHE KOERSWENDING : HET LIBERTAIR COMMUNISME EN DE PROPAGANDA VAN DE DAAD 1876-1881

De Internationale mocht dan ontbonden zijn, de ideeën waren onmiskenbaar tot rijping gekomen. Dat de anarchistische doctrine verder uitgediept kon worden was vooral te danken aan de grote werkzaamheid die de Italiaanse en de Jura-federatie indertijd aan de dag legden.

In 1876 werd een verklaring van twee Italianen, Cafiero (3) en Malatesta (4), namens de Italiaanse federatie op haar congres

(1) Cfr. infra, p. 87-88.

(2) H. ARVON, ibid.; R. DE JONG, art.cit., p. 25-26; J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 67-80; M. NETTLAU, o.c., dl. II, p. 206-227; G. WOODCOCK, o.c., p. 229-240.

(3) C. Cafiero (1846-1892), belangrijke Italiaanse anarchist uit rijke familie, actief in de Italiaanse federatie van de anti-autoritaire internationale; van dichtbij betrokken bij de heroriëntering van de beweging naar het libertair communisme en de propaganda van de daad; dit bracht hij samen met Malatesta in praktijk in de bezetting van enkele dorpen in de streek van Benevento; resumeerde tijdens gevangenschap Das Kapital en bekende zich uiteindelijk tot het marxisme; P. MASINI, art. Cafiero, Carlo, - D.B.I., dl. XVI, p. 273-279.

(4) E. Malatesta (? - 1932); anarchistisch voorman, werkzaam in de Italiaanse sectie van de eerste Internationale, later in de Italiaanse federatie van de anti-autoritaire Internationale; samen met Cafiero belangrijk aandeel in de koerswending naar het libertair communisme en de propaganda van de daad, evenals in de bezetting van Benevento; zijn brochure Ai contadini (Aan de boeren, 1883) luidde een periode van propaganda onder de boeren in; ofschoon niet gekant tegen de syndicalistische actie als strijdmiddel, verzette hij zich echter wel hardnekkig tegen de revolutionair-syndicalistische gelijkstelling van het syndicalisme met de anarchie zelf;

te Firenze, gepubliceerd in de Bulletin de la Fédération jurassienne. De verklaring was niet van belang ontbloomt. Ze vormde een eerste aanzet tot een duidelijke koerswending van de toenmalige anarchistische beweging. In tegenstelling met de mutuellisten hadden de anarchisten van de collectivistische school, anders gezegd : de mannen van de anti-autoritaire Internationale, altijd de noodzaak van het in gemeenschappelijk, collectief bezit brengen van de produktiemiddelen vooropgesteld. Aan de produkten van de arbeid werd door de collectivisten echter met geen vinger geraakt. In hun ogen was het persoonlijk bezit van de voortbrengselen van de arbeid een noodzakelijke waarborg voor de persoonlijke vrijheid. Dit principe nu werd door het Florentijns congres van de Italiaanse federatie voorgoed op de helling gezet. Het heette dat niet alleen de produktiemiddelen collectief bezit moesten worden, maar dat dit tevens moest gelden voor de produkten van de arbeid zelf. "De medewerking van iedereen ter bevrediging van de behoeften van iedereen", maakte van dan af onafwendbaar opgeld als de enige regel binnen het anarchistische denken, die produktie en consumptie mocht beheersen, en dit in naam van het 'heilige' principe van de solidariteit. (1)

De definitieve heiliging van voorgenoemde stelregel greep plaats op het congres van de Jura-federatie te La Chaux-de-Fonds in 1880. Door de aanwezigheid van Belangrijke militanten als E. Reclus (2), Kropotkin, e.a. mocht het congres zowaar preten-deren representatief te zijn voor omzeggens het hele internationale anarchisme van toen.

.../...bleef tot aan zijn dood onbetwistbaar de grote inspirator van de Italiaanse anarchistische beweging; J. MAITRON en R. PARIS, art.cit., p. 993-994; cfr. infra, p. 40 e.v.; A. LEHNING, art. Anarchism, - Dictionary of the history of ideas, dl. I, p. 75-75.

(1) H. ARVON, o.c., p. 84-86; G. COLE, o.c., dl. II, p. 315-360; J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 81-82; M. NETTLAU, o.c., dl. II, p. 228-236.

(2) Jean Jacques Elisée Reclus (1830-1905), belangrijk geograaf, communard lid van de Alliance internationale de la démocratie socialiste, evenals via de Fédération jurassienne van de anti-autoritaire Internationale; mede-grondlegger van het libertair communisme, in 1894 uitgeweken naar België na uitnodiging als professor aan de universiteit van Brussel; deze uitnodiging werd echter n.a.v. de reeks aanslagen in Frankrijk opnieuw ingetrokken, wat aanleiding gaf tot de oprichting van
.../...

Onbeschroomd werd door te La Chaux-de-Fonds verzamelde militanten voor het communisme gekozen als einddoel van de anarchistische actie, al of niet met het collectivisme als tijdelijke overgangsvorm. Waar in het libertaire kamp communist voorheen stond voor marxist, staatscommunist, voorstander van het gezag, werd een communist vanaf 1880 heel eenvoudig elkeen die voorvechter was van de formule "ieder volgens zijn behoeften". En om alle verwarring te vermijden liet men aan het epitheton communist de woorden anarchistisch of libertair voorafgaan. Gepreciseerd werd ook door het congres hoe de 'gemeente' (commune), de basiscel van de toekomstige maatschappij, er zou uitzien, of beter, er niet zou mogen uitzien: ten allen prijze moest men vermijden dat de gemeente een soort verkleinde ministaat zou worden. De 'commune' moest zijn: de synthetische uitdrukking van de organische verbondenheid van de vrije menselijke groeperingen. (1)

Niet alleen de anarchistische doctrine werd ca 1880 definitief in een nieuwe communistische vorm gegoten. Wellicht werd het congres te La Chaux-de-Fonds in 1880 voorafgegaan door een geheime sessie met de belangrijkste militanten: Kropotkin, Reclus, enz., waarop ook de te volgen tactiek aan een grondig onderzoek werd onderworpen. (2) De tactiek die daar uit de bus kwam, kan in één - zij het ietwat explosief - woord samengevat: propaganda van de daad. Beoogd werd de totale vernietiging met geweld van de bestaande instellingen. Verder werd de noodzaak beklemtoond alle mogelijke inspanningen te leveren om door daden de revolutionaire idee en de geest van revolutie te propageren.

.../...Université nouvelle en het Institut des hautes études, waar Reclus één van de vele lesgevers werd; had tot aan zijn dood een niet-onaanzienlijke invloed in bepaalde Brusselse anarchistische milieus; van zijn hand is o.a. L'Evolution, la révolution et l'idéal anarchiste (1898); Art. Reclus Elisée, - D.B.M.O.F., dl. II-8, p. 299-301; cfr. infra, p. 100 e.v.; F. STOCKMANS, art. Reclus, Elisée, - B.N., dl. XXXIV, k. 671-689.

- (1) H. ARVON, ibid.; J. MAITRON, ibid.; M. NETTLAU, o.c., dl. p. 296-297, dl. III: Anarchisten und Sozial-revolutionäre. Die historische Entwicklung des Anarchismus in den Jahren 1820-1886, p. 5-14.
- (2) Althans volgens politiebrou; een en ander lijkt wel overeen te komen met de feiten uit de volgende jaren. J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 32-33.

Dat men de sfeer van de wettelijkheid moest verlaten lag voor de hand. Alle actie - zo vertelt ons toch het politieverlag van de bijeenkomst - moest verschoven worden naar het domein van de onwettelijkheid, dit was de enige weg die tot de revolutie leidde. Gewezen werd in dat verband op de voordelen die de studie en de toepassing van techniek en scheikunde konden opleveren. Tenslotte bleef men vasthouden aan de autonomie van de groepen en de individuen, maar stelde men wel de oprichting van een centraal bureau voor internationale inlichtingen voor, teneinde de contacten tussen de groepen te vergemakkelijken. (1)

Het internationaal congres van London in 1881 zou het libertair communisme en de propaganda van de daad nogmaals bevestigen. Men zette er zich bovendien sterk af tegen elke mogelijke vorm van reconstructie van de Internationale, die nu toch eenmaal dood was. Wel werd de oprichting van een internationaal bureau voor uitwisseling van informatie, zij het zonder verdere bevoegdheden, bestemd. (2)

Een verdere studie van het anarchisme moet bijgevolg binnen de nationale kaders gebeuren. In Frankrijk was intussen de amnestie voor de communards afgekondigd. In dat land kwam in de jaren tachtig het zwaartepunt van de anarchistische beweging te liggen, aanvankelijk met centrum Lyon; in de jaren negentig en volgende werd dit Parijs. (3)

(1) ID., o.c., dl. I, p. 83; i.v.m. de propaganda van de daad, cfr. infra, p. 24 e.v.

(2) ID., o.c., dl. I, p. 113-115; M. NETTLAU, o.c., dl. III, p. 202-239; G. WOODCOCK, o.c., p. 241-243.

(3) J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 35, 141; ID., Un "anar", qu'est-ce que c'est?, - M.S., 1973, nr. 83, p. 27; M. NETTLAU, o.c., dl. III, p. 59-80; 232 e.v.

